

KÜLTÜR COĞRAFYAMIZDA HZ. MUHAMMED

ULUSLARARASI SEMPOZYUM
(ORTA ASYA, KAFKASYA VE BALKANLAR)

-I-

(7-8 Mart 2009)
ADAPAZARI - SAKARYA

DÜZENLEYEN
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
&
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

XVIII YÜZYILIN İKİ BÜYÜK MUTASAVVIF ŞAİRİNİN -ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI VE MAHTUMKULU- DİVANLARINDA HZ. PEYGAMBER SEVGİSİ

Doç. Dr. Kenan ERDOĞAN*

Türklerin İslâm medeniyeti dairesine girmelerinden sonra toplum hayatı ve sanatında bir çok değişiklikler meydana gelmiş bunun tabii sonucu olarak Türk edebiyatında da büyük değişiklikler olmuştur. Bu etkiyi belirtmek üzere bundan sonra gelişen Türk Edebiyatı'na "İslâmî Türk Edebiyatı, İslâm Medeniyeti (yahut Kültürü) Etkisinde Gelişen Türk Edebiyatı, İslâmiyetin Etkisindeki Türk Edebiyatı" gibi isimler verilmiştir¹.

Bu dönem edebiyatının "başlıca karakteri dinî hayatın topluma da, edebiyata da hakim oluşudur". Yeni dinin kutsal kitabının Arapça olması ve çoğunlukla Farslarla olan yakın komşuluk ve münasebetimiz ve yer yer onların eliyle müslüman olmamız gibi sebeplerden dolayı Arapça ve Farsça unsurlar dilimizde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. "Ancak değişen sadece dil değildir. Bütün bir kainât görüşü, düşünce ve duygu âlemi, hayal dünyası, sanat anlayışı, ruhu ve hayat felsefesiyle değişmiştir"².

Bu değişiklikler bir yandan biçim, dil ve söyleyiş açısından, redif ve kafiye anlayışı, aruz vezni, gazel, kaside, mesnevi, rubaî gibi şekil ve nazım şekilleri; öbür yandan Kur'ân ve hadis tercüme, tefsir ve şerhleri, tevhit, münâcât, esmâ-i hüsnâ, na't, mevlit, hilye, siyer, esmâ-i nebî, gazavât-ı nebî türlerinde olduğu gibi öz bakımından yapılan değişikliklerdir.

İslâmî dönem Türk edebiyatının en önemli kaynaklarından birincisi – kelime-i şehadette de belirtildiği üzere- Allâh ise ikincisi de O'nun Peygamberidir. Dolayısıyla dinî olsun olmasın, manzum veya mensur hemen her kitapta

* Celal Bayar Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 4.b. Ankara 1997, s. 15. ; Ahmet Mermer ve diğerleri, *Eski Türk Edebiyatı Giriş*, Ankara 2006, s.17

2 Agâh Sırrı Levend, *Ümmet Çağı Türk Edebiyatı*, Ankara 1962, s.VII.

hiyerarşik olarak islâmî kitap düzeni gereği³ önce Allâh'la ilgili olanlar sonra da peygamberle ilgili olanlar sıralanır. Gelenek ve görenekte belirlenen bu sıralama bile, inanılan kıymet hükümlerine sıkı sıkıya bağlılığı gösterir. Önce Allah ve peygamberi anlatan dinî türler, daha sonra padişah ve diğer devlet büyüklerini anlatan dünyevî kaside ve methiyeler gelir⁴. Gelenekçe belirlenen bu tertip hususiyeti, mensur ve manzum eserlerde basit yapısıyla "besmele", "hamdele" ve "salvele" şeklinde yani Allâh'a hamd ve senadan, medih ve övgüden sonra resulüne salât ve selâm getirmekle başlaması, duâ ve münâcâtla bitirilmesidir⁵.

Konumuz olan Hazreti Muhammed'in s.a.v. İslâmî Türk Edebiyatı içindeki yeri çok önemlidir. Hemen her tür ve biçimdeki eserde mutlakâ Hz. Peygambere duyulan sevgi, aşk ve bağlılığın ifadelerini bulmak mümkündür. Aslında peygamber sevgisi, İslâm milletlerinin hemen hepsinin işlediği ortak bir temadır. Denilebilir ki Hz. Peygamber kadar dünyada övülen ve sevilen hayatının her safhası bir başka edebî türe kaynaklık etmiş bir başka kimse yoktur. Doğumu, büyümesi, evlenmesi, miracı, savaşları, mucizeleri ve vefatı asırlar boyunca sürekli işlenmiş ve işlenmektedir⁶.

Allâh'ın varlığını birliğini anlatan onun sevgisinin işlendiği gazel, ilâhî, tevhit ve münâcât gibi ilâhî aşkla dolu şiirlerden sonra Hz. Peygamberin hayatı, nübüvveti, mucizeleri ve savaşları çevresinde bir edebiyatın oluşması, şüphesiz ona duyulan samimi aşktan dolaydır. Yani marifetullah ve muhabbetullah konusunun anlatıldığı çeşitli türdeki eserlerden sonra Allâh'ın sevgilisinin (habibullâh) anlatıldığı eserlerde de bu sırrın mazharı yüce peygamber, ibadının, yani kullarının gönüllerinin sultanı, dertlerinin tabibi, kalplerinin de habibi olmuştur. Dolayısıyla bazı âşıkâne şiirlerde Hz. Peygamber, güzellik ülkesinin padişahı, aslâ solmayan bir gül, hiçbir sevgili ile mukâyese edilemeyen emsali bulunmayan ebedî bir sevgilidir. İşin aslında sevgiliden maksat bizâtihi Hazret-i peygamberdir⁷.

Hz. Peygamberin müslüman milletlerin hepsinin kültür, sanat ve edebiyatında muhakkak çok özel bir yeri vardır⁸. Konu Türk edebiyatı olunca Hazret-i

3 Mengi, age. s. 25 (*Atabetü'l-Hakâyik*'in tertibinden bahsederken)

4 Mustafa İsen, "Türk Edebiyatında Peygamber Sevgisi", *Ötelelerden Bir Ses Divan Edebiyatı ve Balkanlar'da Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Ankara 1997, s.363-367.

5 Âmil Çelebioğlu, "Eski Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s.349.

6 Çelebioğlu, agm. s. 356-357; Mahmut Kaplan, "Divan Şiirinde Hazret-i Muhammed", *Köprü* dergisi; S.74, İstanbul 2001, s. 106-117.

7 Çelebioğlu, agm. s.357.

8 İslâm toplumlarının (Arap, Fars, Türk ve Urdu) inanç ve düşünce dünyası, (tasavvuf) kültür, sanat (hat, ve mûsiki) ve edebiyatlarında Hz. Muhammed konusu TDV İslâm Ansiklopedisi'nde ilgili

Muhammed'in hayatı, kişiliği, gazâları, sözleri ve mucizeleri şair için tükenmez bir ilham kaynağı olur⁹. Başlangıçta Arap edebiyatında yalnızca Hz. Peygamberin bütün hayatını ele alarak anlatan sîre yahut siyer türü eserler varken sonradan hayatının her bir safhası için ayrı bir tür ortaya çıkmıştır¹⁰.

Meselâ Hz. Peygamberin doğumu konusu mevlid türüne, yüz ve ruh güzelliğini anlatan fizikî ve ruhî portresi şemail ve hilyeye, emir, söz ve davranışları kırk, yüz veya bin hadis türüne, miracı miraciyye veya mirac-nâme türüne, gazâları gazavât-nâme türüne kaynaklık etmiş ve bu tür eserlerde ele alınmıştır. Bunların yanında Kuranda övülen güzel ve yüce ahlâkı ahlâku'n-nebî, Mekke'den Medine'ye göçü hicretü'n-nebî, isimleri esmâ-i nebî, sıfatları evsâfu'n-nebî, mucizeleri mucizâtü'n-nebî, fazilet ve hasletleri fazilet-nâme, ümmetin şairlerinin şefâat talebi şefa'at-nâme, ana rahmine düşmesi fazileti, yetim ve öksüzlüğü regâibiyye türünün ortaya çıkmasına sebep olmuş ve ilgili konular bu tür eserlerde anlatılmıştır. Bütün bu türler üzerinde belirli eserler verilmiş ve çeşitli çalışmalar yapılmış olup bunların bir çoğu da yayınlanmıştır¹¹. Sonuç olarak "edebiyatımızda en çok tür Hz. Peygamber etrafında teşekkül etmiştir"¹².

Bilhassa Hz. Peygamberi överek onu anlatan şiirlerin adı olan na't; mevlid, kırk hadis, miraciyye ve hilye türü Türk edebiyatında çok büyük bir rağbet görmüş ve bunlara pek çok örnek verilmiştir¹³. Konumuz bu türler olmadığı

madde içinde (Bkz. Hz. "Muhammed" maddesi C.30, s.408-481) her biri sahanın uzmanı olan farklı bilim adamlarınca ayrıntıyla yazılmış ve sonuna konuyla alakalı geniş bir de literatür eklenmiştir.

9 Levend, age. s.41.

10 Cemal Kurnaz, "Dini Edebiyatta Türler", *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara 1997, s. 278.

11 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Uzun, *DİA*, Aynı madde "Türk Edebiyatı"(nda Hz. Muhammed) s. 457-459; Bu türlerin dışında örnekleri dinî- tasavvufî edebiyatımızda az da olsa "gevher-nâme" gibi farklı bazı türlerin var olduğu anlaşılmaktadır: Bkz. Abdurrahman Güzel, "Peygamber Hakkında Yazılan Türler", *Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, 2.b., Ankara 2004, s.605- 645. Gevher-nâme'nin, birçok tasavvufî kaynakta bulunan kâinâtın bir cevher olan Hz. Peygamberin nurundan yaratıldığı düşüncesinin manzum Türkçe ifadesi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak buradaki ilahî aşkın dolabın dilinden yalın bir şekilde anlatıldığı "dolabnâme" adlı türün (s.613-616) Hz. Peygamberle ilişkili olmadığı anlaşılıyor. Yine dinî-tasavvufî halk edebiyatında "Ya resul senden meded", yahut "Yâ resulallah meded" redifli çoğunlukla "Hz. Muhammed; bazan da Hz. Ali ve diğer din büyüklerinden yardım (şefa'at) isteyen medednâme-istimdadnâme" türünü de belki bunlara ekleyebiliriz. Bu tür için bkz. Erman Artun, *Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, Ankara 2002, s.104; Güzel, age. s. 700

12 Cemal Kurnaz, *Dini Edebiyat Türleri*, *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara 1997, s.278.

13 Bunların en önemlileri için bkz. Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na't*, Ankara 1993; Neclâ Pekolcay, *Süleyman Çelebi, Mevlid (Vesiletü'n-Necât)*, İstanbul 1992; Abdülkadir Karahan, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, İstanbul 1991; Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mirac-nâmeler*, Ankara 1987; Zülfiyar Güngör, *Türk Edebiyatı'nda Manzum Hilye-i Nebeviler, ve Nesimî Mehmed'in Gülîstân-ı Şemâil'i*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.

için Hz. Peygamber'le alâkalı türleri dipnotlarda zikrettiğimiz ilgili kaynaklara havale ediyoruz.¹⁴

Bu türlerin ve müstakil eserlerin dışında hemen bütün divan ve mesnevî gibi manzum eserlerde, hattâ tarih, tezkire gibi mensur eserlerde bile besmele ve hamdeleden sonra salvele, yahut tevhit ve münacâttan sonra na't yahut miraciye türü bir manzume ile Hazret-i Peygamber'e duyulan sevgi, saygı ve aşk hissinin anlatıldığı görülmektedir. Hattâ hemen tamamı Hz. Peygambere yazılan na't türü manzumelerden oluşan divanlar bile bulunmaktadır¹⁵.

Türk Kültürü ve Edebiyatı'nda Hz. Peygamber sevgisi ve bu sevginin edebiyatımızdaki yeri konusunda umumî ve hususî Divan, Tasavvuf ve yeni edebiyat gibi ya da her hangi bir şahsiyet, eseri ve divanı üzerine çeşitli akademik çalışmalar ve makaleler yayınlanmıştır¹⁶. Biz ise bu çalışmamızda Hz. Peygambere yazılan manzumelerin azlığına çokluğuna bakmadan Türkçe'nin iki ayrı lehçesinde eserler veren ve aynı yüzyılda yaşayan iki şahsiyetin divanlarında Hz. Peygamber'in nasıl ele alındığını karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışacağız.

Dolayısıyla bu çalışmamızda aynı yüzyılda (XVIII) aynı dilin (Türkçe'nin) farklı lehçelerini konuşan birbirine ruhî bakımdan yakın ama coğrafya olarak uzak iki büyük mutasavvıfın divanlarında Hazret-i Peygamber'in nasıl, hangi yönleriyle değerlendirildiğini göstermek istedik.

Ancak öncelikle divanlarını taradığımız bu şahsiyetleri ayrıntıya girmeden¹⁷ kısaca tanıtarak sonra çalışmamıza geçmek istiyoruz.

14 Çelebioğlu, age. s. 348-365; Kaplan, agm. s.106-108 vd.; Uzun, agm., s. 457-459; Mermer vd., age., s. 282-308; Kurnaz, age. s. 277-280; Güzel, age. s. 605- 645; Mustafa İsen ve diğerleri, "Türler" *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, 2. b. Ankara 2003, s. 245-265.

15 Yeniterzi, age, s. 51.

16 Divan Edebiyatı ve Tanzimattan günümüze Türk edebiyatında, bazı divan tetkik ve tahlillerinde Hz. Muhammed için bkz. Ömer Demirbağ, *Divan Şiirinde Hazret-i Muhammed*, Y. Ü. Fen-Ed. Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1991; Kaplan, agm, s. 106-117; Bekir Oğuzbaşaran, *Tanzimattan Günümüze Türk Edebiyatında Türk Şiirinde Hz. Muhammed*, Y. Ü. Fen-Ed. Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Van 1992; Vedat Ali Tok, *Türk Şiirinde Hz. Muhammed*, Kayseri 1997; Zülfikar Güngör, "Hulûsî-i Daredevî Divânı'nda Hz. Muhammed" (s.a.s), *Hulûsî Efendi Güldestesi*, s. 23-44, Ankara 2003. Mehmed Çavuşoğlu, Necâti Bey Divânı'nın Tahlili, İstanbul 1971, s. 37-38; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 30-32; Diyanet İşleri Başkanlığı ve çeşitli kuruluşlar da Kültürümüzde Hz. Peygamber konusunda birçok panel, sempozyum ve benzeri toplantılar düzenlenmişlerdir. Bunlardan birisi "Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi" konusunda yapılmış olup içinde birçok değerli bildiri bulunmaktadır. Bkz. Harran Üniversitesi I. Kutlu Doğum Sempozyumu (21-22 Nisan 2007, Şanlıurfa); Mevlânâ'da peygamber sevgisi için bkz. Cüneyt Gökçe, *"Mevlânâ'da Peygamber Sevgisi"*, Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu (26-28 Ekim 2007, Şanlıurfa): *Bildiriler I*, Şanlıurfa, 2008, s. 297-302; Ayrıca *Kültür*, ve *Yedi İklim* dergileri 2006 yılında Hz. Peygamber'le ilgili özel sayılar yayınlamışlardır.

17 Ayrıntılı bilgi için başvuru kitap veya ansiklopedi maddelerine bakılabilir.

İbrahim Hakkı Erzurûmî 2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703'te Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğdu. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Şerife Hanife Hanım'dır. Babası Osman Efendi, pek hoşnut olduğu eşi Hanife Hanım'ın vefatı üzerine öksüz kalan altı yaşındaki İ. Hakkı'yı kardeşlerine emanet ederek 1122/1710 yılında hacca gitmek için yola çıkmışken Siirt'e yaklaşık 7 km. uzaklıktaki Tillo'da uğraması ve orada şeyhi İsmail Fakirullah'a bağlanması üzerine oraya yerleşmiş, oğlu İbrahim'i de dokuz yaşında yanına getirterek aynı hücrede onunla bir miktar yaşamış ve 1132/1720 yılında vefat etmiştir. Bu sırada 17 yaşında olan İ. Hakkı, tahsili için Erzurum'a dönmüşse de 1141'de şeyhini ziyaret için tekrar Tillo'ya dönmüş ve onun 1147'de vefatına kadar burada kalmıştır. Daha sonra Erzurum'a dönen İ.Hakkı, orada babasının imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'ne imam olmuş ve evlenmiştir.

Ancak İbrahim Hakkı'nın burada da uzun süre durmadığı ve üç defa hacca, iki defa da İstanbul'a giderek orada saray kitaplığında çalıştığı, zaman zaman da Tillo, Erzurum ve Hasankale arasında hareketli bir hayat yaşadığı ve birkaç defa evlendiği anlaşıyor. 1177/1763 yılında üçüncü defa geldiği Tillo'da şeyhinin kızıyla evlenmiş ve genç yaşta vefat eden eşinden sonra, 19 Cemâziyelâhir 1194/22 Haziran 1780 tarihinde orada vefat ederek şeyhinin türbesine defnedilmiştir. Günümüzde bir ziyaret yeri olan bu türbede her yıl 18 Mayıs 22 Haziran tarihleri arasında çeşitli faaliyetler yapılmaktadır.

İ. Hakkı, iyi derecede bir eğitim almış ve sürekli okuyarak kendisini yetiştirmiş, yeni bilgileri takip ederek bunları eserlerinde geliştirmiştir. Değişik müelliflerce farklı rakamlar verilen eserlerinin sayısını kendisi, onu "ana" ve beşi "evlat" olmak üzere 15 olarak belirtmektedir. Eserleri içinde özellikle pek çok yazması olan Marifetnâme, onun ismini ölümsüzleştiren çok önemli bir eser olup sadeleştirilerek yayınlanmıştır. Divanı'nın tenkitli basımı da yayımlanmış olup Kıyafetnâme ve mektupları gibi diğer bazı eserleri üzerinde de kimi çalışmalar yapılmıştır¹⁸.

Hakkî mahlasıyla şiirler söyleyen Erzurumlu İ.Hakkı'nın, yayımlanan bu Divan'ında, bir yılın günlerine eş sayıda 366 gazeli, 5-6 tane nazmı, 70'i musarrâ 83 rubaisi, 15 adet cinaslı manisi, üçü mülemma 18 müfredi ve bazı Arapça ve Farsça kıta, tahmis, muhammes ve kasideleri, tercümeleriyle birlikte toplam 500'den fazla manzumesi bulunmaktadır.

18 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrırcı, İ.Hakkı Erzurûmî, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 305-311; Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988. ; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Dîvân*, Hazırlayan N. Külekçi- T. Karabey, Erzurum 1997.

Başta "Mevlâ görelim neyler/ Neylerse güzel eyler" nakaratlı tefviznâmesi olmak üzere "Can ellerinden gelmişem fani mekânı neylerem" ve "Cân u dilde hâne kıldın âkîbet" ilâhîsi gibi bir çok ilâhîsi ilâhî, hattâ türkü formunda bestelenmiş olup bu gün bile sevilerek okunmakta ve dinlenmektedir.

Mahtumkulu'na gelince, 1983'te doğumunun 250. yılı geniş faaliyetlerle kutlanan ve resmîyet kazanan tarihe göre, 1146/1733 yılında Etek ile Gürgen nehirleri arasında Hacıgovşan'da doğmuş, 1780'lerden epey sonra vefat etmiştir¹⁹.

Mahtumkulu (Mahdumkulu, Mağtımğulı), şairin asıl ismi midir yoksa onun lakabı mıdır bilinmemekle birlikte daima asıl isminin yerine kullanılır ve başkaca bir ismi bilinmez. Garrı Molla diye bilinen babası Devlet Mehmet (Dövmemmet) Azadi (1700-1760) de aruzla Va'z-ı Azâdî adlı Çağatayca bir mesnevî yazmış olan bir şairdir. Mahtumkulu, ilk öğrenimine babasının yanında başlamış, Arapça ve Farsça yanında keçecilik ve kuyumculuk gibi meslekler de öğrenmiştir. Sonra eğitimine Kızılayak ve Buhara'da Kükeltaş/Göğeldaş medresesinde devam etti. Burada Sibiryalı Türkmen şair Nuri Kazım'la dost olur ve onunla Hindistan, Afganistan, Özbekistan'ın bazı şehirlerine giderler ve oralarda bir müddet kalırlar. Sonrasında Hive'de Şirgazi medresesinde üç yıl kalır. Bu arada karısı Akkız'dan iki oğlu olmuş ve yedi ve on iki yaşlarında ölmüş; aynı şekilde ağabeyleri Muhammed Safa ve Abdullah da düşmanları tarafından Afganistan'da öldürülmüştür. Şairin bundan sonraki hayatı hakkında yazık ki yeterli bilgi yoktur. Yalnızca Divanı'nda sevdiği hâlde evlenmesine engel olduğu için ayrılmak zorunda kaldığı ve hasretiyle yandığı Benli (Menli, Mengli)'den söz edilir.

Türkmen edebiyatının "millî şairi"²⁰, edebiyatçıların en büyüğü, hattâ bütün Türkmenlerin "halifesi" ve "akıldarı" kabul edilen Mahtumkulu, edebî doğu Türkçesi olan Çağatayca yanında Arapça ve Farsça'yı da öğrenmiş ve Ali Şir Nevaî, Nizamî, Sa'dî-i Şirazî Nesîmî ve Fuzulî gibi klasik şairleri okumuş ve geleneksel klasik üslupta az sayıda bazı örnekler vermişse de çoğunlukla klasik bir dil ve üslupla değil, canlı bir Türkmen şivesi ve sade bir dille yazmıştır. Böylece yeni Türkmen edebî dil ve edebiyatının ortaya çıkmasına ve gelişmesine büyük hizmeti olmuştur. Şiirlerinde çoğunlukla Mahtumkulu adını kullanmakla beraber bazan da Piragi (Firakî) mahlasını kullanmıştır.

19 Yeni bazı çalışmalar şairin 1798 yılında vefat ettiğini göstermektedir. Bkz. Seyitnazar Arnazarov, "Mahtumkulu Firakî (1733-1798) Diyanet Aylık Dergisi, S. 161, s.11, Ankara 2003; Ejder Çelik, "Mahtumkulu: Hayatı ve Şair Kimliği", *Türk Dili Dergisi*, Kasım 2008, S. 683, s. 471-473, Kaşgarlı Mahmut özel sayısı. Ankara.

20 Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Türkmenistan Türk Edebiyatı C. 10, s. 394-416, K. B. Ankara 1998.

Mahtumkulu, Türkmen kabileleri, İran ve Hive hanlığı arasında çekişmeler ve kanlı çarpışmaların yaşandığı bir dönemde ve ağabeyleriyle birlikte olayların içinde yaşamış, yerinden yurdundan edilen, malları mülkleri yağmalanan, esir pazarında satılan, öldürülen insanların acısını yüreğinde yaşamış ve bu dertlerin güçlü bir birlikle çözülebileceğini düşünerek en büyük ideali Türkmen birliği idealinin gerçekleşmesi için çalışmıştır. Fitne ve zulümle toplumun huzurunu bozan sahte din adamları ve idareciler, fakirleri ezen zenginler, rüşvet yiyen kadı ve kethüdalar şiirinde şikayet ettiği konulardan bazılarıdır.

Halk şairleri gibi "bade içen" Mahtumkulu'nun, şiirlerinin en önemli teması, dünyanın faniliğidir. Çoğunlukla Ahmet Yesevî ve Yunus takipçisi bir derviş edasıyla halkı irşat etmek için hakîmâne ve nasihat-amiz bir üslup kullanan ve halkın manevî gücünü yükselterek birliğini temin eden şairin, kimi zaman kötü ve zalime karşı Köroğlu ve Dadaloğlu'nu hatırlatacak gür sesli söyleyişleri, Karacoğlan gibi Türkmen kızlarının güzelliğini anlatan lirik şiirleri de vardır.

100'den fazla yazma nüshası olan Mahtumkulu Divanı'nda 500 kadar şiirin olduğu söylenir. Divan, Arap ve kiril harfleriyle bir çok defa basılmış olup Türkiye'de de Himmet Biray tarafından 304 şiiri Mahtumkulu Divanı adıyla yayımlanmıştır. Şiirleri bugün Türkmenistan ve dünyanın birçok bölgesinde aydım olarak şarkılarda, türkülerde ve atasözlerinde yaşamaktadır²¹.

Şimdi sırayla aynı yüzyılda, aynı inanç ve ideali taşımakla beraber birbirine uzak iki ayrı diyarda yaşayan bu büyük şairlerin Hz. Peygamber'i nasıl ele aldıklarına bakalım: Evvela içinde yaşadığımız coğrafyadan İ.Hakkı Erzurûmî Divanı'na baktığımız zaman daha Divânın ilk manzumesi olan tevhidin sonlarına doğru Hz. Peygamber'i "yem-i irfân" ve "bahr- hakikat" yani irfan ve hakikat denizi diye niteleyerek "irfan denizi olan Hz. Peygamber'in nuruyla insanın sevinip mutlu olduğu, o hakikat denizinden (hemen) her gönle aşkın coşkusunun fıskırdığı (hemen geldiği)" şu mısralarla anlatılır:

Çün nûr-ı habîbinle ki oldur yem-i irfân
Kıldın bize şâdân
Ol bahr-ı hakikatden olur her dile fevvâr
'Aşkın galeyânı (s.37/32)²²

Yine baştaki tevhidlerden "söyler" redifli olanda Hz. Peygamber'in "habibullah" olduğu vurgulanarak "O sevgilinin bile seni hakkıyla övemem dediği

21 Geniş bilgi için bkz: Biray, age, Ankara 1992; Alim Kahraman, "Mahtumkulu", *DİA*, C. 27, s. 393-394. Ankara 2003.

22 Burada verilen sayfa numaraları N. Külekçi ve T. Karabey tarafından tenkitli neşri yapılan *İbrahim Hakkı Erzurûmî Divanı* (Erzurum 1997)'na aittir. Çalışmamızda bu eser kaynak olarak alınmıştır. İkinci rakam beyit numarasını göstermektedir.

bir durumda kim Allâh'ın cemâl ve kemâl sıfatlarını övebileceğini söyleyebilir ki?" denir:

Habîbi çünkü "lâ uhsî senâen" der dahi kimdir
Ki ol vasfı cemâl-i bâ kemâl-i Kibriyâ söyler (s.50/3)

Yine Divan'ın başındaki bu manzumelerden birinde ilâhî aşka açlık, riyazet ve nefis terbiyesiyle ulaşılabileceği anlatılırken Allâh'ın sevgilisinin bile açlıktan karnına taş bağladığı hatırlatılarak "Karnın yemek isterse sen ona yemek değil taş ver" denilir:

Habîbullâh mübârek karnına taş bağladı ya'nî
Ta'âm isterse batnın ver ana taş verme sen nânı (s.55/25)

İlâhî aşk konusunun işlendiği altıncı kasidede ise mutasavvıfların önemli kaynaklarından "Ey Muhammed! Attığın zaman sen atmadın" (Enfal Suresi 8/17) meâlindeki âyetinden ve "Kulum bana nâfilelerle yaklaşır, hattâ Ben onun gören gözü, tutan eli, işiten kulağı, yürüyen ayağı olurum²³" kutsî hadisinden alıntılar yapılır ve "şüphesiz O'nun eli Dostunun elidir. Bedenin uzaklık ve yakınlığı gönül için gerekmez. Nitekim Veysel Karani, Dostun kokusunu ta Yemen'de buldu da suretini Mekke'de bulamadı" denilir (s. 65/24-29)²⁴. Bu beyitlerde Hz. Peygamber'den "dost ve habîb" diye bahsedildiğini görüyoruz. Bu bölümü özetleyen bir beyit alıyoruz.

"Mâ rameyte iz rameyte" dedi Hakk ol dostuna
Kim anın desti habîbi destidir bî-şekk ü zann (s.65/24)

Divan'ın 79-81. sayfasındaki manzume Hz. Peygamber vasfında onu(n ahlâkını) övmek için yazılmış 25 beyitlik bir na'ttır. "Kerem kâni" redifli kaside muhtevâ bakımından aynı zamanda Hz. Peygamber'in güzel ahlâkını öven bir ahlaku'n-nebî²⁵ ve sıfatlarını anlatan bir hilye gibidir. Manzumede Hz. Peygamber şu vasıfları ile anlatılmaktadır:

O bağış ve cömertlik sahibi, kerem madeni, durmadan Allâh'ın ismini zikir eder, hamd ve övgü kaynağıdır. O, ilim, hilim ve lütuf kaynağıdır. O kerem sahibinin canı güzel huylarla doluydu. O asalet ve cömertlik sahibi Hakk'ın mahlukuna Allâh için rıfk ve tevazu ve bütün insanlara iyilik ve bağış ile muamele ederdi. O, yalnızca Allâh için sever ve buğz ederdi; Nefsi için ne dost ne de düşman olmuştu. O, ne kahkahayla güldü, ne de aslâ bir kimseye sövdü. O lütuf

23 H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000, s. 201'den naklen Buharî, Rikâk 38

24 Veysel Karanî ve Hz. Peygamber'in dostluğunu anlatan bir başka beyti için bkz. s.405/6

25 İbrahim Hakkı Erzurumî *İnsân-ı Kâmil* adlı eserinde bu konuya ayrı bir önem atfetmiş ve konuyla ilgili bir çok hadise yer vermiştir. Bkz. Age., Sadeleştiren, İ. Turgut Ulusoy, İstanbul tarihsiz. s. 65 vd.

sahibi, güzel sözlü, güleç yüzlü ve güzellekle dolu idi. Yumuşak huylu ve hayalî, iyiliksever ve saygılıydı. Bir şey isteyen, ağlayıp yalvaranı öyle bırakmazdı (çaresini bulurdu.) Affedicilik ve bağışlayıcılıkla suçluların özrünü kabul eden şefkatli ve yüksek ahlâklı, asil bir zâttı. O cömertlik sahibi fakirleri kendine kardeş edinir, zenginliği değil fakirliği sever ve onunla övünürdü. O, yamalı elbiseler ve nalın giyer, her hastaya gider, derdine derman olurdu. Evinin işini güzelce kendi görür, bütün zorlukları kolaylaştırırdı. Eğer arpa ekmeği ve mercimek çorbası için (dahi) davet edilse gider misafir olurdu. Bazen ata ve katıra, bazen de deve ve merkebe binerdi. Bazen de o cömertlik sahibi sultan, yalın ayak yürürdü. Bazen dizini dikerek, bazen dizi üzere bazen de bağdaş kurarak otururdu. (Davranışları) Açık ve gizli edeple doluydu. Üç parmağıyla lezzetle yer ve yalar, suyu üç nefeste içerdi. Bal, helva, kabak, sirke ve tirdi severdi. Ama arpa ekmeğini bile doyunca(ya kadar) yememişti. Bazen de açlıktan karnına taş bağlardı. Kalbim titremesin derdi o cömertlik kaynağı. Mutluluk yuvasında bazen aylarca ateş yanmazdı (yemek pişmezdi). Hurma ve narı kanâ'atle yerdî. Elbise ve abdest gibi güzel işlerde hep sağdan başlamayı severdi. Yüzü kıbleye dönük olarak, sağ yanı üzere yatardı. Her nefeste gaybî seyran ederdi. İçi lif dolu yastığı da yatağı sertti. (Bu yüzden) O (gönlü) uyanık, gece yattığı zaman az uyurdu. Gözleri uyur ama gönlü aslâ uyumazdı; gönlü her an, ezelden güzelliğine hayran olduğu dost ile idi. O aslâ boş konuşmazdı, konuştuğu hep vahiy idi. (O) Umman denizi, hikmet incisiyle dolu idi. Bedeni halk içinde ama gönlü hep o sevgili ile baş başaydı. O iyilik madeni, her an çoklukta birliği bulurdu. Hem O'na hem de arkadaşlarına salât ve selâm olsun. Ki onları kendine dost edinmişti. Ey Hakkî! Halkı unut (bırak), Hakk'ın habibinin güzel ahlâkından (ders, örnek) al. Çünkü o güzel ahlâk sahibi de güzel ahlâk dersini Allâh'tan almıştı. Bu sondaki üç beytin metnini vermekle yetiniyoruz:

Teni halk içre idi gönlü dostuyla tek ü tenhâ
Bulurdu vahdeti kesrette her an kerem kânı

Salât u selâm olsun ana hem âl u sahbîne
Ki kıldı anları kendüye yârân ol kerem kânı

Gel ey Hakkî unut halkı habîb-i Hakk'dan al hulkı
Ki Hakk'dan hüsn-i hulk almışdı meccân ol kerem kânı (s. 81/23-25)

Başlığında vasl-nâme adı verilen ve dervişlere gönderildiği söylenen manzum mektubunda, sanki besmele ile başlayıp hamdele ve salvele ile devam eden bütün klasik kitap ve mektuplardaki tertip usulünün bir örneğini buluruz²⁶:

26 İ. Hakkî'nin, *Kenzü'l-Fütûh* adlı eserinin sonundaki beyit bu âdetin, eserin sonunda da carî olduğunu düşündürmektedir (Bkz. aynı eser, Hazırlayan Şakir Diclehan, İstanbul 1980, s. 115):

Hak ismiyle bu nâmeye başladım
Ve hamdiyle câna cân bağışladım
Habîbine olsun salât u selâm
Dahi âli ashâbına bi't-temâm (s.89/1-2)

Söz tutma konusunda yazılan "Hemân söz tut hemân söz tut" mükerrer mısralı murabba' pendnâmesinin bir bendinde, Allâh'ın kelâmında, peygamberin de hadisinde söz tut buyurduğunu belirtir:

Kelâmında demiş Allâh
Hadîsinde habîbullâh
Mutî' ol söyle eyvallâh
Hemân söz tut hemân söz tut (s.107)

İkinci bendinde belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in bir hadisinden²⁷ hareketle yazılmış olan ve mükerrer mısra olarak tekrar edilen "istefi kalbek ikbâlin işle" bu bentte şu şekilde işlenmiştir:

Nefs ile kalmışken 'akl uyurdu
Dil hikmetin peygamber duyurdu
Kim bu hadisi 'akla buyurdu
İstefi kalbek ikbâlin işle ve (s.110/2)

İ. Hakkı, İlâhî-nâme diye isimlendirdiği Divânı'nın ilk gazelinde de Allâh'ın adını anarak ona hamd ve senâdan (hamdele) sonra peygamberine salât ve selâm (salvele) etme geleneğini devam ettirir:

Sana hamd ü senâ olsun ki verdin gönlüme 'aşkın
Selâm olsun ana kim rûh-ı pâki 'aşkıdır mahzâ (s.137/2)

6. gazelinde ise ilâhî aşk ve muhabbetten bahsederken ibadetin cennet umarak veya cehennemden korkarak değil yalnızca onun rıza ve muhabbeti için olması gereği üzerinde durur ve "Habîbullâh'ın ayağının gece namazının kıyamında şişmesinin sebebi korku ve umut değil, aşk coşkunluğu idi" der:

Pây-ı mahbûb-ı Hudâ şişdi kıyâm-ı şebden
Sebeb-i cûş-i aşk idi değil havf u recâ (s.142/4)

Hakk'a hamd olsun, Habîb ü âline yüz bin selâm
Buldu bu *Kenzü'l-Fütûh* ebyâtımız bunda tamâm

27 Yılmaz, age., s. 158. (Dârimî, Büyü' 2) Burada hadisin çevirisi şu şekildedir: "Müftüler fetvâ verse de sen gönlüne danış". Aynı murabba'ın 7. bendinde ise aynı hadis, mahallî ağızla "Kalbe danış sen bir iş edende" şeklinde tercüme edilmiştir.

Dîvânı'nda 20. sırada bulunan gazel ise sanki Mevlânâ'nın hicret(sefer)le ilgili bir gazelinin tercümesi gibidir²⁸. Seyr ü sülûk konusunun anlatıldığı bu gazelin 6.mısraında "Allâh'ın sevgilisi Mekke'den mağlûp olarak yola çıktı. (Ama daha sonra yine) Allâh'(ın izniyle) Mekke'yi galip olarak fethetti: (Dolayısıyla mağlup eden de gâlib eden de Allâh'tır)

Habîb-i Hak çü sefer kıldı Mekke'den mağlûb
Seferle Mekke'yi feth etti gâlib ol Mevlâ (s.156/6)

Dert ve belâlara sabretmenin, kazaya rızânın güzelliğini anlattığı gazelin matla' beytinde Allâh'ın verdiği rızâ olmanın güzelliğinin, Habibullâh'tan öğrenilmesini ister:

Habîb-i Hakk'dan öğren kîmyâ hoş
Ne kim Allâh ederse ver rızâ hoş (s. 316/1)

Aşağıda verilen "Evrenin yaratılmasından amaç, insanın varlığıdır. Sen olmasaydın kâinât da olmazdı." Diye özetleyebileceğimiz Arapça ve Türkçe karışık mülemma' beyitteki "levlâke levlâk" diye başlayan 'Ey habibim! Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım" anlamındaki kutsî hadise telmihte bulunulur:

Vücûd-ı cümle cihândan garaz vücûdundur
Femâ tekevvünü fi'l-kevni kâ'inün levlâk²⁹ (s.344/4)

Aşağıdaki beyitte ise Hz. Peygamber'in miraca yükseltilmesi konu edilir. Allâh'ın (lutfuyla) Refref'le mi'râca çıkan gönül, Kur'ân âyetlerini sessiz ve harfsiz okur:

Ol dil ki buldu Hakk'dan mi'râc-ı Refrefiyi
Bî-harf ü savt okur ol âyât-ı Mushafiyi (s.474/1)

Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı'nda da diğer divan ve tasavvuf şairlerinde olduğu gibi Hz. Peygamber'in bir çok hadisine rastlanmaktadır. Bunların bazılarında bir iki kelimeyle telmih edilirken, kiminin kısa metni yahut meâli verilebilmektedir. Ancak çoğunlukla hadis oldukları belirtilmediği ve hadiste geçen kelimeler tevriyeli kullanıldığı için tespiti çok zordur. Özel uzmanlık çalışması gerektirir. Bu yüzden biz burada konuyla ilgili fazla açıklamaya girmeden malum ve meşhur birkaç örnek vermekle yetineceğiz³⁰:

1. (Mûtû kable en temût) Ölmeden önce ölünüz:

28 Çelebioğlu, age. s. 20.

29 s. 348/7. beyit de aynı anlamda aynı kutsî hadise telmih etmektedir.

30 Edebiyatımızda çok geçen bu âyet, hadis ve kelâm-ı kibâr niteliğindeki sözler için Mehmet Yılmaz'ın *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler* (Enderun Kitabevi, İstanbul 1992) kitabına bakılabilir.

Emr-i mûtû kable mûtû tut seherle cûdan
Hayrete var yok ol andan bul hayât-ı tâze cân (s.63/4)

2. (El fakru fahrî) Fakirlik benim iftihâr vesîlemidir:

Fakr içinde fahrî bil yoklukda hem bul varlığı
Dîn derûn-ı küfüdür vahdet derûn-ı merd ü zen (s.64/13)

3. (Hel min sâilin) (Bir şey) isteyen, soran var mı?

Hakk nidâ eyler ki "hel min sâilin her nîm şeb
Kim ne isterse o ber-hurdâr olur vakt-i seher (s.245/6)

4. (Tehallakû bi-ahlâkîllâh) Allâh'ın ahlâkı ile ahlâklanınız.

Tehalluk eyle sen ahlâk-ıHakk'la ey Hakkî
Kî dîn ü mezheb-i Hak'dır bu dîn ü mezhebimiz (s.299/7)

5. (En-nevmü ehu'l-mevt) Uyku ölümün kardeşidir.

Nevm ü gafletdir ehu'l-mevt olma hayy ol aşk ile
Dinle her şeb sözlerim ma'lûmun olsun cümle râz (s.303/6)

6. (Kelliminî yâ Humeyrâ) Humeyrâ bana (benimle) konuş.

Kelliminî yâ Humeyrâ kıldı vird
Kim leb-i aşk idi ol şîrîn-makâl (s.352/7)

7. (Men arefe nefsehu fe-kad arefe rabbeh) Kendini (nefsini) bilen rabbini bilir.

Çü 'ârif nefsinı bilmiş ki sultân u ra'yyetdir
O micmerdir hem âteş bûy alır hoş kendi üdından (s.423/3)

8. (...esleme şeytânî) Şeytanım Müslüman oldu.

Nefs oldu çü rahmânî der esleme şeytânî
Bu ten ki müselmândır oldukça bu tarz olsun (s.426/4)

9-10. (Mâ vesa'anî.; Küntü kenzen mahfiyyen..) Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim bu halkı (mahlukatı) yarattım. Bazan yalnızca "kenz" gibi bir kelimeyle de bu hadise işaret edilebilir.

Sıgmam dedi Hakk'arz u semâya
Kenzüm bilindim dil mahzeninden (s.442/2)

Bunların dışında İ. Hakkı Erzurûmî Divanı'nda çoğunlukla aşk konusunun işlendiği gazel ve ilahîlerden bazılarının Hz. Peygamber vafında yazılması muhtemel ve mümkündür. Çünkü bazılarına göre geleneksel olarak gazellerin

her harfinin ilk veya ikinci sırada olanların tevhit ve na't olma ihtimali vardır³¹. Mecâzî veya hakîki, beşerî yahut ilâhî sevgili yahut memduhların çoğu zaman aynı benzetme ve sıfatlarla anlatıldığı divan şiiri geleneğinde –açık karineler olmadıkça- bunları birbirinden ayırmak bir hayli zordur. Biz bu vesileyle Hakkî Divanı'ndaki 144, 178, 189, 334, 352, 447 numaralı gazellerin na't olabileceğini zannediyoruz. Yine "yâr-ı gâ'r" ve "kâbe kavseyn" gibi tamlamaların Hz. Peygamber'le ilgili ve ilgisiz onlarca defa kullanıldığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Erzurumlu İ. Hakkî Efendi, tevhit ve münâcâttan sonra geleneğe uyarak 25 beyitlik uzun bir na't yazmış, manzum mektup ve kimi şiirlerinde başlarken veya bitirirken Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirmeyi ihmâl etmemiş, Hz. Peygamber'in kimi vasıflarını ve hadislerini şiirinde sevgi ve saygıyla ele almış ve değerlendirmiştir. O'nun yine de Yunus Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Dede Ömer Rûşenî, Yahyâ Nazîm, Neccarzâde Rıza Salâhî-i Uşşâkî gibi çok fazla müstakil na't yazmadığını (yukardaki gazellerin kesin na't olduğunu bilmediğimiz için) söyleyebiliriz. Bunun sebebinin İ. Hakkî'nin özellikle ilâhî aşk konusuna yoğunlaşmasına bağlıyoruz. Bu yüzden aşk konusunun yanında diğer konulara pek önem verilmemiş, yahut aşk konulu gazellerin belki de bir çoğu na't olarak düşünölmüş olabilir.

Bu yüzyıl Türkmen Edebiyatı'nın en önemli ismi Mahtumkulu'nun Divanı'nda Hz. Peygamber'in nasıl ele alındığına gelince, daha ilk sırada bulunan şiirinde, hayatının belki de en önemli olayı olan şairliğe ilk adım atışı; Hz. Muhammed'in emri üzerine aşk bâdesi içirilerek âşıklık mesleğine nasıl girdiği anlatılır. Bu hadisenin³² hikâye edildiği 17 dörtlükten oluşan bu uzun şiirden bir bendini alıyoruz:

Resûlullâh aydı: Yâ şâh-ı merdân
Eyâ Selim Hoca, ya Baba Selmân
Ebû Bekr-i Sıddîk, ya Ömer, Osman
Bu kulun maksadın bergil dediler (s.33/4)³³

"Dünyâ hey" şiirinde ise dünyanın geçiciliği ve vefasızlığı anlatılır. Dünya, başta Hz. Muhammed, Harun, Karun, Süleyman gibi bütün büyük şahsiyetleri yutmuş, yok etmiştir:

31 Yeniterzi, age, s.50.

32 Aynı hadisenin Divandaki 2. ve 3. sıradaki şiirlerde de (s. 35-37) kısaca anlatıldığı görölmektedir. Diğer bir şiirinde ise Şâh-ı Nakşibend'in bâde sunduğunu anlatmaktadır. Bkz. s. 523.

33 Burada gösterilen rakamlar Himmet Biray'ın neşrettiği Mahtumkulu Divanı, Ankara 1992'ye aittir. İlk rakam sayfa, ikincisi dörtlük veya beyit numarasıdır. Kitaptaki dil ve imlâ özellikleri burada aynen korunmuş ve açıklama yoluna gidilmemiştir.

Köpleri yok ettin kâni yuvuttun
Muhammet Hak resul cânı yuvuttun
Harun Karun Süleyman'ı yuvuttun
Budur senin işin belli dünyâ hey (s.89/2)

Bir çok şiirinde felekten yakınan Mahtumkulu, aşağıda bir dördlüğünü aldığı şiirinde de Emin ismiyle Hz. Peygamberin Süleyman ve İsâ gibi diğer peygamberlerle birlikte dünyadan zarar görüp göçüp gittiklerini söyler:

Felek vurur boldu ger tapsa çemin
Azîmden lertzândır âsmân u zemîn
Ol Süleymân, İsâ, Me'ti hem Emin
Barı ötti görüp ziyan felekten (s.90/4)

"Şifâ ver" başlıklı Allâh, peygamber ve erenlerden şefaât ve şifâ dilendiği şiirinin ilk bendinde ise Hz. Peygamber'in Mustafa ismiyle ve fahr-i cihân sıfatıyla anıldığı görülmektedir:

Bu çölde rahm eyle garip halime
Ademi yaratan Sübhân şifâ ber
Çok ızalı dertli şirin canıma
Ya Mustafa fahr-ı cihân şifâ ber (s.92/1)

"Günâhım güzeşt eyle" (günahımı bağışla, affet) nakaratlı 7'li hece vezniyle yazılmış şiirde ise "Ahmet" hürmetine günahının bağışlanmasını ister:

Biz bîçâre ümmetin
Ümmet-i Muhammedin
Hürmetine Ahmed'in
Günâhım güzeşt eyle (s.104/1)

Beyitlerle yazılan 150. sayfadaki sevgilinin vasfının "levlâk.." olduğu alıntılanan şiirde ise bu kelimeyle meşhur kutsi hadise yer verilerek konu açıklanır³⁴:

Bu dergâhı durur kurbet, erer ol hâdi-yi vahdet
Muhabbetin makamında onun ez vasfı lövlâdır (s.150/2)

"Öylengin" (evlen/in) şiirinde mizahî bir biçimde anlattığı evlilikle insan hayatında nelerin değiştiği anlatılırken son dördlükte evliliğin peygamber sünneti olduğu da belirtilir:

Mahtumkulu, gezip her tay,
Etmezdin cihânda pervây

34 Sonraki beyitte o sevgilinin "felekler merdiveni, yeryüzü gölgesine muhtaç ve iki ayakkabısının arşın tepesinde yüce tac olduğu" söylenerek miracına işaret edilir.

Peygamber sünnetin bercây
Kılayın desen, öylengin (s.171/3)

Çilim ve nas, şiirlerden o yörede yaygın olduğu anlaşılan sigara, tütün, tönbeği türü içilen, çiğnenen yahut dilin altına konulan keyif verici, bağımlılık yapan sağlığa zararlı maddelerdir. Şairin bu maddelerle ilgili toplam altı şiir yazması bu konuda ne kadar dertli olduğunu gösterir. Şair, bu zararlı maddelerden insanları korumak için çoğu zaman dinî referanslardan yararlanır. Bunlara helal diyenlerin dinden çıkabileceğini söyler. Allâh'a ve peygambere inanan insanların bunları kullanmaması gerektiğini ifade eder. Naskeş ve çilimkeş dediği bu maddeleri kullananlara öğüt vererek sağlık ve insanlık için bunların ne kadar zararlı olduğunu anlatırken aynı zamanda kesinlikle haram olduğunu, peygamberin bu konuda hadisleri olduğunu da söyler:

Yalancı dünyada isteme vefâ
Od iymek (yemek) olurmuş bî-zevk u safâ
"Dûd-keşler ümmet del" dedi Mustafâ
Hayıftır cânına çilim çekmegil (s.211/4)

Çok hadis ayttı Muhammed nas haramdır nas haram³⁵ (s. 217/3)

Şiirlerinin bir çoğunda öğüt konusunu işleyen Mahtumkulu, bazen Hz. Peygamber'in hadislerinden de yararlanır. Aşağıda yoldaşına/komşusuna bakmayan kişiden peygamberin bile şikayet ettiği anlatılırken şiirin son dördlüğünde ise "ya hayır söyle, ya sus" hadisine işaret vardır:

...
Peygamber bîzâr³⁶ yav (yov,düşman) günü
Yoldaşa bakmayan erden (s.228/5)

...
Mahtumkulu yangıl öçgil
Ya lâl otur ya dür saçgil
Bir kuyruksuz ittir kaçgil
Nasihat yokmayan erden (s.229/2)

Yukarıdaki dördlük ve beyitlerde Hz. Peygamberin Ahmet, Muhammed, Mustafa, Fahr-ı cihân gibi isim ve sıfatlarını kullanan Mahtumkulu, aşağıdaki şiirde onun "hayru'l-beşer" unvanına yer verir.

35 Bu maddelerin ne olduğunu anlamak için internet üzerinden araştırırken Türkmenistan'daki pek çok sitenin Mahtumkulu'nun bu şiirlerine yer verdiklerini gördük.

36 Şu mısralarında da benzer bir düşünceye rastlıyoruz:

Hak, peygamber, halk bîzârdır
Sözü itibarsız erden (s.341/4)

Bu sözleri dedi ol Hayru'l-beşer
Duzaktan yakıcı bu felek yeser(sinsi, kahbe)
Adem oğlun eylep bunda serbeser
Bakın özü rahat yatıp baradır (s.261/5)

Aşağıdaki dörtlükte ise peygamber ümmeti³⁷ olmak için zorla değil seve-
rek ibadet edilmesi gerektiği söylenirken ilginç bir de atasözü kullanılır:

Oku beş vaktini boluver müftü
Eğer bolacaksan resul ümmeti
Zor bilen ibersen koy(u)na bir iti
Kurt gelen koyna assısı bolmaz³⁸ (s.279/2)

Mahtumkulu'na göre sözden anlamayana ayet ve hadis de desen, sözü
yüksek sesle kulağına da koysan yine de o sözler kulağının dışına bile değmez.
Ancak anne babasının sözünü tutmayan, onları incitenlerin de duası bile kabul
olmaz.:

Anlamaza âyet sözlerin desen
Peygamber hadisin önünde koysan
Kıymazlıkta bin söz kulağna koysan
Ol sözler kulağın dışına değmez
İncitse oğlu kız ana atasın
Tövbe kılma, Hak geçirmez hatasın (s. 360/4-5)

Mütessa' (dokuzlu) nazım şekli ile ve aruzla yazdığı şiirinde kıyamet ala-
metlerinin ortaya çıktığını söyleyerek bundan şikayet eden³⁹ şair, yaşlıların bile
peygamber sözünden haberi olmadığını, bu durumda mahşer günü peygam-
bere ne cevap verileceğinin bilinemediğini anlatır:

...Tanrı peygamber sözünden bî-haberdir pîrlər
...Rûz-ı mahşer Hak resûle ne cevabın bereler (s. 426/1-8)

37 Aşağıdaki mısralarda ise Muhammed ümmetinin çalışıp mal mülk sahibi, varlıklı olması gerektiği
üzerinde durulur:

Muhammed ümmeti malsız bolmasın
Malsız bolsa, doğan kardeş yâd bolur (s.380/1)

38 "Köpeği zorla sürüye göndersen kurt geldiğinde koyuna faydası olmaz" şeklinde çevirebileceğimiz
bu söz Anadolu'da "gönülsüz davara giden it ya canavar getirir sürüye ya kurt" söylenmektedir.

39 Aşağıdaki mısralarda da "peygamber makamında oturan kadıların (bile) para için (halka) el açmaya
başlamasını" bir kıyamet alameti olarak değerlendirir:

...Peygamber ornunda oturan kadı
Para için elin aç başladı (s.446/2)

Muhammed ümmetinin dürüst, temiz ve ona layık olması gerektiğini söyleyen Mahtumkulu, yoksa yarın mahşer gününde Hz. Peygamber'in yüzüne bakmayacağını ve ümmetin ondan utanacaklarını söyleyerek toplumu uyarır:

...Yüzünü görmez Muhammed sen gibi pis ümmetin (s.489/2)
 ...Ol Muhammed karşısında hem uyalgay sen o gün (s. 490/1)

Muhtemelen atasının (baba, ağabey) ölümü üzerine yazılmış "Atamın" başlığı verilen şiirinde ise onun gündüz oruçlu, gece uykusuz, yediler, kırklar, nücebâ ve nukebâ ile komşu "peygamberin eli elinde olan" onun yolunda örnek bir kişi olduğunu anlatır:

Derdi: dünya durmaz, ömre bâkî yok
 Gündüz rûze, gece bolsa uyku yok
 Münkir bilmez, muhlislerin şek(k)i yok
 Peygamber destidir desti atamın. (s. 508/3)

Sayfa 528'deki babası ile karşılıklı soru cevap tarzında ayıttıkları (söyledikleri) şiirde Hz. Peygamber'in Hayber'de kaç defa harbettığı sorusuna yedi defa diye cevap verdiğini görüyoruz.

...Hakkın resulü peygamber
 Hayberde neçe uruştu
 ...Hayber dağında peygamber
 Çün yedi aylap uruştu (s. 528/1-2)

Bazı peygamberlerin kıssalarından ve mucizelerinden bahsedilen şiirde ise Hz. Peygamberin diktiği kuru fidanların bile hurma verdiği, (parmağının işaretleriyle) gökyüzünde ayı ikiye böldüğü ve Kureyş'ten ne cefâlar çektiği anlatılır:

Hurma dörep huş ağaçtan
 Ay bilen ay böldü arştan
 Resûlûllâh ol Kureyş'ten
 Ne cefâlar çekti geçti (s.536/5)

Mahtumkulu'nun Divanı'nda müstakil olarak baştan sona Hz. Peygamberi öven ona sevgisini bildiren yegâne şiiri ise s.478-479'da bulunan "Seven dek sevmişim seni" nakaratlı 8'li hece vezni ile yazılan samimi ve lirik şiiridir. Şiirde Yusuf u Zeliha, Leyla ve Mecnun, Ferhat ve Şirin, Seyfû'l-Melik, Varka ve Gülşah, Aşık Nevruz ve Gül Ferhar, Vamık u Azra, Arzu ile Kanber, Tahir ile Zühre, Aşık Garip'le Şah Senem gibi ünlü aşıkların adları tek tek anılarak bütün bunların sevgililerini sevdiği gibi seni sevmişim denilir. Bunlardan farklı olarak şiirde geçen üç şey vardır: Biri dervişlerin Kadir gecesini sevdiği, diğeri İbrahim (muhtemelen İ. Ethem)'in sarayını sevdiği gibi, öbürü de ay, güneş, yer ve göğün

(yani bütün evrenin) sevdiği gibi sevdiğini söylemesidir. Şiir, hakikaten sade ve samimi bir dil ve üslupla âşıkâne duygularla yazılmıştır. Şiiri günümüz Türkçe'sine şu şekilde çevirebiliriz:

Ey Sevgili! Sen gerçekten Hak resûlüsün. Dervişlerin Kadir gecesini sevdiği gibi sevmişim seni. İbrahim (Ethem) gibi bütün İrani seyretsem gezsem dolaşsam da onun sarayını sevdiği gibi sevmişim seni. (İbrahim Ethem çok sevdiği sarayını yine sevdiği Allâh yoluna tamamen terk etmişti.) Kenan'ı yurt edinen Yakup peygamberin oğlu Yusuf, Mısır azizi olmuştu. Ben işte Yusuf'un Züleyha'yı sevdiği gibi sevmişim seni. Bütün bu yalan dünyaya şöhreti yayılan aşkın temeli Mecnun'un peri yüzlü Leylâ'yı sevdiği gibi sevmişim seni. Sevdiğine kavuşmak için dağları delen Ferhat'ın Şirin'i sevdiği gibi seni sevmişim. Dünya malı beni eğdi(ği için) aşkım kemâle ermedi. (Fakat) Seyfû'l-Melek'in Mâh Cemâli sevdiği gibi seni sevmişim. Sevgi nişanı yaygın, Yemen'in dört köşesini dolaşan Varka'nın Gülşen'i sevdiği gibi seni sevmişim. İhtiyarı elinde giden, sabrı kararı kalmayan Vamık'la Azrâ'nin birbirini sevdiği gibi seni sevmişim. Yeryüzünde Anadolu'nun bütün ovalarını gezip dolaşan, Hakk'ın borcunu veren Kanber'in Arzu'yu sevdiği gibi seni sevmişim. Dünya'yı sevmeyen (ya da dünyada mekan tutmayan) dünyada dostu sevdiği kalmayan tıpkı Tahir'in Zühre'yi sevdiği gibi seni sevmişim. Bu dünya kimi koymuştur ki? (Bu dünyada kim kalmıştır ki!) (Öyleyse dünyadaki) beş günlük zamanı iyi geçirin. Aşık Garip'in Şah Senem'i sevdiği gibi seni sevmişim. Mahtumkulu dünya fani. Geçti gitti (Zaloğlu) Rüstem(ler) hani? Ay, güneş, yer ve göğün seni sevdiği gibi seni sevmişim. (Dünya her ne kadar değişse, geçip gitse de benim sana sevgim değişmeyecek, hep devam edecektir.)

Sonuç olarak XVIII. Yüzyıl Türkmen şiirinin büyük şairi, usta sanatkarı Mahtumkulu divanında Hz. Peygamber'in çok çeşitli vesilelerle ele alındığını gördük. Birkaç şiirinde anlattığına göre O, şairliğini bir anlamda Hz. Peygamber'e borçludur. Çünkü onu ve diğer din büyüklerini rüyasında görmesi ve Hz. Peygamberin emriyle bade içirilmesi sonucunda büyük makamlara ermiş, âdeta duygusal patlamalar yaşamış, şair olmuştur. Dünyadan göçüp giden büyük şahsiyetler zikredilirken en başta Hz. Peygamber'e yer verilir, dünyanın ona bile kalmadığı, çok çileler çektiği, fani olduğu anlatılır. Dua ederken Allâh'ın güzel isimlerinden sonra Hz. Peygamber'i vesile edinerek onun hürmetine şifa istenilir. Ümmetin ona layık olması, utanılacak durumlardan çekilmesi, peygamberin emrine göre ana babaya itaat edilmesi, beş vakit namazın kılınması, kimi çile ve zorlukları olsa da sünnet üzere evlenilmesi, ya hayır konuşup ya da susulması, ümmetin maddî güce erişmesi, komşuya iyi davranılması gerektiği üzerinde durulur. Mahtumkulu'na göre yaşlıların Allah peygamberden habersiz olması ve onu temsil makamında olan kadıların bile para için halka el açması kıyamet alâmetlerindedir. Tütün tönbeği ve ağızda çiğnenen uyuşturucu

benzeri otları kullanmanın çok yanlış olduğunu söyleyen şair, bu konularda peygamberin hadisi olduğuna inanır. Bunu kullananların onun ümmeti olmayacağını söyler. Şiirlerinde Hz. Peygamberin Ahmet, Muhammed, Mustafa ve Emin ismi dışında Fahr-i cihan ve Hayru'l beşer gibi bazı isim ve unvanlarını da kullanan şair, O'nun diktiği kuru hurmanın yeşermesi ve parmağıyla ayı ikiye bölmesi gibi bazı mucizelerine de yer verir. Baştan sona her dörtlüğünde Hz. Peygamber'i sevdiğini söyleyerek aşkını ve sevdasını tekrar ettiği sade ama samimi ve âşıkâne duygularla yazılan şiirinde ise onun Hz. Peygambere olan sevgisini yoğun ve toplu biçimde görme imkanı buluruz.

Aynı yüzyılda farklı bölge ve ülkelerde yaşayan, lehçeleri farklı ama aynı dili kullanan aynı inancı paylaşan iki büyük mutasavvıfın divanlarına toplu olarak baktığımızda ikisinin de Hz. Peygamber'e olan sevgi ve muhabbetlerini çeşitli vesilelerle pek çok defa dile getirdiklerini görüyoruz. Bunlardan İ. Hakkı Erzurumlu, daha çok Hz. Peygamber'in gece namazı, güzel huy ve hilyesine dikkat çekerken Mahtumkulu, ümmetin ona karşı görev ve sorumlulukları gibi daha çok sosyal ve toplumsal konulara yer verir. İ. Hakkı hazretlerinin, Divanı'nda pek çok hadis metnine kısa da olsa yer vermesine karşılık Mahtumkulu'nun daha çok anlam bakımından konuyu ele aldığı anlaşılmaktadır. Mahtumkulu'nun daha çok bizim halk şiirinde görüldüğü şekliyle rüyada peygamberi görüp bade içerek aşık/şair olmasına karşılık İ. Hakkı'da böyle bir durum görülmez. İ. Hakkı'da maniler ve bazı müfretler dışında heceyle yazılmış şiir bulunmazken Mahtumkulu'nun şiirlerinin bazı musammatlar dışında hemen tamamı heceyle yazılmıştır. Dili, üslûbu, konuyu ele alış şekli, estetik zevk ve edebî anlayış bakımından Mahtumkulu, bizim halk şiirine daha yakın bir çizgide dururken; İ. Hakkı Divan şiiri ve tasavvufi şiiri ortasında değerlendirilir ve halk ve divan şiiri arasında bir köprü görevini görür. Bütün bu dil, üslûp ve vezin bakımından farklı görüş ve düşünceleri olsa da muhteva ve muhtevayı ele alış bakımından aralarında fazla bir fark yoktur. Allâh, peygamber, kâinât, insan ve aşk anlayışı bakımından aralarında büyük bir benzerlik vardır. Nitekim Hz. Peygamber inancı ve sevgisi konusunda ortak olan iki büyük sûfi (iki şairin de Nakşî olduğu konusunda bilgiler vardır) şair, konuyu ele alış bakımından bazı farklılıklar da gösterirler. Ancak bu farklılıkta yine bir ayrılık ve gayrılık olmayıp büyük çoğunlukla bir birlik ve beraberlik içerisindedirler.